

TARJÁN G. GÁBOR

Ahogy magukat nevezik – magyar örmények

Az örmények történelme a távoli múltba nyúlik vissza. A legenda szerint Noé leszármazottai, az őket említő első írásos emlék az i.e. 2. évezredből való, míg a történettudomány az i.e. 12–6. század közötti időszakra teszi az örmény nép kialakulását. Az i.e. 1. században Örményország már nagyhatalom volt. Az örmények méltán büszkék arra, hogy ők a világ legrégebbi keresztény nemzete, amelyet 301-ben (Világosító) Szent Gergely térített meg. (Az örmény egyház Konstantinápolytól és Rómától függetlenül fejlődött.) Gergely hosszú börtönbüntetése után végezhetette missziós munkáját, miután meggyógyította és megtérítette a korábban keresztényüldöző és kicsapongó életet élő III. Tiridat királyt. A megtért király akaratának megfelelően Gergely megszervezte az örmény egyházat és tizenkét püspökséget alapított.

Arméniából 706-ban indultak útnak a Kaukázus felé az első örmény kivándorlók, miután az országot megszállva tartó arabok a nahicseváni székesegyházba zárt vallási vezetőkre rágyújtották a templomot, a lakosságot pedig mértéktelen adókkal sújtották. Az ország egy része később Bagratida királysága alatt önállóvá vált Ánit fővárossal. Innen menekült el a lakosság a szeldzsuk-törökök pusztításai elől a földközi-tengeri Cilicába és a Krím-félszigetre 1064-ben. 1475-ben azonban a török és tatár hódítók miatt tovább kellett költözniük. Így érkeztek meg a már korábban létrejött oroszországi, lengyelországi és moldvai örmény településekre. Moldvában 1669-ben felkelés tört ki az adók és adószedők miatt, melyhez az örmények is csatlakoztak. A török megtorlás elől 800 örmény család (?) a Kárpátokon átmenekülve a Csíki- és Gyergyói-havasok településein húzta meg magát. Három évig vártak, hogy visszatérjenek Moldvába, melyet azonban annyira tönkretett a háború, hogy 1672-ben a szucsavai örmény püspök, Zilifdárián Minász vezetésével újabb örmény menekültek érkeztek, letelepedési engedélyt kérve az erdélyi fejedelemtől, I. Apafi Mihálytól. Ettől az évtől számíthatjuk a magyarországi örmények történetét.

Örményekkel már a kora középkori Magyarországon is találkozunk. 1243-ban IV. Béla az Esztergomban régebben letelepült örményeknek a tatár pusztításkor megsemmisült, kiváltságaikat tartalmazó oklevelét újíttotta meg. Későbbi uralkodók, mint IV. László, okleveleiben is történik említés az esztergomi örményekről. A 14. században már éltek örmények Erdélyben a szászok mellett Brassóban és Nagyszébenben. Ez utóbbi városban a fűszerkereskedelemben olyan erős monopóliumot szereztek, hogy a szász kereskedők a magyar királyhoz fordultak és I. (Nagy) Lajos – más jövevény kereskedőkkel együtt – eltiltotta őket a kiskereskedéstől. Báthori István fejedelemsége idején „a levantei kereskedelem erdély-

lyi útjának újjáéledése folytán tekintélyes számban bukkantak fel örmény kalmárok Erdélyben”.¹ 1660-ban és 1632-ben az erdélyi országgyűlés törvényben szabályozta az örmények és más népcsoportok kereskedelmi tevékenységét.

A 16–17. században már Moldvából is érkeztek örmény kereskedők Erdélybe. Miután 1607-ben Gyergyószentmiklós országos választójogot kapott a fejedelemtől, az évi három országos vásár és a hetivásárok nagy vonzerőt jelentettek a lengyelországi és moldvai örmények számára. A kalmárokat a letelepedő családok követték, az első ilyen örmény család-csoport 1637-ben érkezett. 1654-ben Csíkszépvízen és Gyergyószentmiklóson telepedtek le örmény kereskedőcsaládok.

A Minász vezette több ezer örmény bevándorlót Apafi befogadta, elsősorban azért, mert elégedetlen volt a görög kereskedők tevékenységével. A püspökséget Besztercén helyezte el, a családok nagy részét Gyergyószentmiklóson és Csíkszépvízen telepítette le. A század végéig ezekről a településekről vándoroltak el kisebb csoportok más erdélyi helységekre. A szakirodalomban gyakran találkozunk azzal a széles körben elfogadott adattal, hogy 3000 család érkezett. Ezt a számot mi is túlzónak tartjuk – annak ellenére, hogy pontos adatok nem állnak rendelkezésre –, még a tizede is kétséges, hiszen 1715-ben is csak 220–240 örmény család élt Erdélyben.

Az erdélyi örmények a keleti szertartású örmény-gregorián (gregoriánus-örmény) egyház hívei voltak és az ecsmiadzini katolikoszhoz tartoztak. A katolikus egyház már évszázadok óta rendszeresen próbált unióra lépni a gregoriánusokkal, de csak részeredmények születtek, mint az 1307. évi sisi unió, amit az örmények hét évvel később visszamondtak. Az 1439. november 22-én a ferrara–firenzei zsinaton is unióra lépett a két egyház, de nem csatlakozott hozzá valamennyi örmény közösség. A 17. században jött létre a lemergi unió, ami a helyi örmény érsekek közreműködésével a galíciai örmény közösségek egyesülését jelentette Rómával.

Római katolikus hitre térítésük érdekében a római egyház a botosáni születésű örmény Verzár Oxendiust (Verzereskul Oxendius, Oxendio Virziresco) küldte Erdélybe, aki két éven keresztül győzködte Minász püspököt. Döntő érve az volt, hogy a kereskedés, az ipar és a vallás szabad gyakorlásához való jogokat csak a pápai fennhatóság elismerése után kapják meg. Minász végül engedett, de híveinek csak a kisebb része katolizált vele és nem sokkal később, 1686-ban meghalt. A többi örményt Verzárnak a következő évben sikerült áttérítenie.² Közjogi helyzetükön azonban nem tudnak változtatni, az örmények egészére vonatkozó kiváltságlevelet nem sikerül kiharcolniuk.³ „Külön örmény natio létrehozását

¹ Nagy Kornél: *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)*. MTA BTK TTI, Budapest, 2012. 81.

² Az áttérés nem ment egyszerűen, az örmények egy része árulónak tartotta és nevezte Verzárt. Például a besztercei örmények szerint az unió előtt jobb volt a helyzetük, mert szerződés alapján csak évi 100 forint adót kellett fizetniük, ami 500, majd 2000 forintra emelkedett. De korlátozták árubeszerzési lehetőségeiket is. A gyergyói örmények egy része vissza is tért a gregoriánus hitre.

³ A lemergi örmény érsek Verzárt 1687. február 13-án az erdélyi örmény egyház adminisztrátorává, VIII. Sándor pápa 1690. október 3-án apostoli helynökké, XII. Ince pápa pedig a következő évben örmény katolikus püspökké nevezte ki. Felszentelése 1691. július 30-án történt Lembergben. Halála (1715) után utódát, Budakovich Lázár szamosújvári plébánost a Szentszék csak főesperessé és apostoli helynökké nevezte ki és az 1716-ban visszaállított erdélyi római katolikus püspökség alá rendelte az örmény egyházközségeket. Ezért nem erősítette meg a pápa a Mária Terézia által püspökké kinevezett Theodorovits Mihály szamosújvári plébánost tisztében. Az erdélyi örmények a következő

sem az erdélyi rendiség nem tűrné el, sem a birodalom központi kormányszerve nem tartja szükségesnek.⁴ 1715-ben Verzár püspök rejtélyes és titokzatos halálával – amit a Propaganda Fide Generális Kongregáció is tárgyalt – megszűnt az örmény szertartásnyelvű katolikusok önálló egyházi irányítása és az erdélyi római katolikus püspök egyházi joghatósága alá kerültek.

1700-ban I. Lipót engedélyével, Verzár Oxendius püspök kezdeményezésére az örmények megvették a Martinuzzi-vár melletti Gerla falu területét 12 ezer forintért. Itt épült fel tizenhárom év alatt Armenopolis (Örményváros), amely 1838-tól a Szamosújvár nevet viselte. Közben – 1712-ben – a gazdasági, kereskedelmi érdekeiket féltő beszercei szászok kiűzték városukból az örményeket, meggyorsítva ezzel az önálló települések létrehozásának folyamatát. A teljes szamosújvári uradalom – 22 falu – kilencven évre történő zálogba vétele 1736–1737-ben történt meg 100 ezer forintért, végül 1887-ben az örmények örökáron megvették a birtokot.⁵ Verzár szerette volna az összes örményt Szamosújvárra telepíteni, de ez a gazdasági életben betöltött szerepük miatt nem valósulhatott meg. Csak a kisebb falvakban – Szépvíz, Vice, Petele, Felfalu, Görgény – élők költöztek a városba, amely az örménység szellemi központjává vált.

Az örményeknek zárt közösségben folyt az élete. Az 1689-ben alakult Örmény Kompania, élén az örmény bíróval, töltötte be az ellenőrző és végrehajtó hatalom szerepét körükben. 1757-től ezt a szerepet a Százak Tanácsa vette át. A városba csak a tanács engedélyével telepedhetett le idegen és minimális volt a vegyes házasságok száma. „Az örmény lakosság patriarchális rendszerben, szigorú törvények szerint élt, amelyek még az étkezés módját, a lakásberendezést, a viseletet vagy az evőeszközök használatát is meghatározták. Főleg a fényűzést igyekeztek különböző rendeletekkel és pénzbírságokkal visszafogni.”⁶

1689-ben Potoczki Márton lelkész vezetésével 20 örmény család telepedett le Apafi fejedelem ebesfalvai birtokán. Lakóház-építési engedélyt és adókedvezményt kaptak, 1696-tól tanácsot választhattak. Az ebesfalvai domíniumot, melyen Erzsébetváros – nevét III. Károlytól kapta 1733-ban – jött létre, az Apafi-család kihalása után, 1758-ban Bethlen Gábor udvari kancellártól 60 ezer forintért vásárolták meg az örmények.⁷

Szamosújvár és Erzsébetváros jogállása kezdetben a kiváltságos mezővárosokénak felelt meg. Önkormányzattal bírtak, első fokon bíraskodtak, kvártély- és előfogatmentességgel rendelkeztek. Nem gazdasági ügyekben sem a megyétől, hanem a *Gubernium*tól függtek, gazdasági tekintetben a kincstári igazgatás alá tartoztak, védelemért a fő hadiparancs-

évszázadokban is a római katolikus püspökség fennhatósága alatt maradtak. A Belgrádot elfoglaló törökök elől 1739-ben elmenekült örmények alapították meg az újvidéki örmény katolikus plébániát, amely közvetlenül a kalocsai érsekség alá tartozott.

⁴ Trócsányi Zsolt: Új etnikai kép, új uradalmi rendszer (1711–1770). In: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története*. 2. k. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 1000.

⁵ Szongott Kristóf: *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája 1700–1900*. 3. k. Szamosújvár, 1901. 19–23., 30.

⁶ Bagi Éva: A magyarországi örmények és egyházuk. In: Doncsev Toso – Szőke Lajos (szerk.): *A keleti kereszténység Magyarországon*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2007. 293–308., 298.

⁷ Az erdélyi rendek az 1740-es országgyűlésen és az 1741–1742-es bécsi követküldéskor tiltakoztak a szamosújvári uradalom örmény kézre juttatása miatt. 1759-ben az erzsébetvárosiak birtokszerzése ellen emelték fel szavukat a rendek, de a kormányzat a királyi tekintély vonatkozásában sértőnek találta a *contradictió*t, ezért 1761-ben az országgyűlésen a rendek meghátráltak.

noksághoz kellett fordulniuk. 1741-ben az erdélyi rendek sikertelenül próbálták elérni, hogy az örményeket a vármegye hatósága alá rendeljék, arányos adóterheket vessenek ki rájuk és szüntessék meg kvártélymentességüket. II. József uralkodása alatt, az 1785–1786-os közigazgatási reform eredményeként a két település megkapta a szabad királyi város címet. Az 1790–1791-es országgyűlés azonban csak úgy hagyta volna jóvá ezt, ha feladják kvártély- és előfogatmentességüket, mivel ilyen joga a többi szabad királyi városnak sem volt. A jóváhagyás hosszas alkudozások és kompromisszumkísérletek során végül csak a következő évszázadban született meg. Szamosújvár és Erzsébetváros közben – az országgyűlési képviselőket kivéve – a szabad királyi városok jogállásának megfelelően élt. De az 1791. évi erdélyi országgyűlés Szamosújvárt és Erzsébetvárost, illetve lakóit a rendi magyar nemzet sorába emelte.

Gyergyószentmiklós fejlődését, mezővárossá válását az örmény kézműves és kereskedőréteg helyzetének megszilárdulása és a 18. században alszéki közigazgatási központtá válása biztosította. 1794-ben a település megpróbálta a szabad királyi város jogállást megszerezni. De csak az örmények egymás közötti gazdasági pereit bonyolíthatták külön törvényszéken és illetékességük kiterjedt a csíkszépvízi örmény telepre is.

Az örmény lakosság fluktuációja elsősorban a 18. század első felében volt magas. II. Rákóczi Ferenc pusztításai az egész országban demográfiai visszaesést hoztak, nem volt kivétel ez alól az örmények által lakott régió sem. Ebesfalváról és Szépvíztől csak a hagyományok alapján véljük tudni, hogy mi történt a lakossággal. Ebesfalváról az emberek egy része visszavándorolt Moldvába, az utóbbi lakosságát pedig a betörő tatárok hurcolták el. A harcok elmúltával ismét megindult a bevándorlás Moldvából Erdélybe és még Lengyelországból is érkeztek letelepülő örmények.

Az örmények a 17. századtól a kecske- és báránybőr-feldolgozásban, exportban (kordován, szattyán, szörme), valamint az állatkereskedelemben játszottak meghatározó szerepet. A 18. század első felében az erdélyi külkereskedelemben az állatexport volt domináns több mint 50%-os részesedéssel, ezen belül 90%-ot tett ki a marhakitétel, ami örmény kézben volt. A szamosújvári tímár-, szücs- és kereskedőcéhek szabályzatát még Verzár készítette el. A tímárok szabályzata tíz pontból állt és többek között kimondta, hogy a társulat jövedelmét „ne fordítsák lakomákra, hanem csatolják az alaptőkéhez”, illetve védőszentjük, Szűz Mária mennybemenetelének napján vendégeljenek meg 10-20 szegényt.⁸

A 18. század első felében az örmények évente több ezer ökröt, lovat és juhot hajtottak fel Bécsbe. Az elnéptelenedett alföldi pusztákat – elsősorban Békés megyében – olcsón, holdanként egy, másfél forintért bérelték távol élő tulajdonosaiktól, ahol az Erdélyben, Moldvában vásárolt tinókat felhizlalták, majd Bécsig hajtották őket. 1740-ben a 18 szamosújvári marhakereskedő 3690 ökröt hizlalt, az erzsébetvárosiak ugyanekkor mintegy 500 ökröt vásároltak fel. Ha egy örmény kereskedő évi 4 ezer forintot fizetett harmincadba, az azt jelentette, hogy több tízezer forintos forgalma egy közepes erdélyi arisztokrata jövedelmével ért fel.⁹

A kézművességen belül elsősorban bőrfeldolgozással foglalkoztak; nem csak kereskedőkből, hanem tímárokból is volt egy jelentős középréteg. A gyergyószentmiklósi örmények nagy része tímár volt, 1760 körül több mint százan foglalkoztak a bőrök kikészítésé-

⁸ Szongott: *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája...* i. m. 35.

⁹ Trócsányi: *Új etnikai kép, új uradalmi rendszer...* i. m. 1001.

vel, a század végén pedig már 160-an. A 19. század fordulóján több mint húsz tímárüzem foglalkoztatott legalább húsz embert.¹⁰

Gyergyószentmiklóson, ahol 1760 körül több mint száz tímár működött, a céhekbe tömörült örmények gazdasági fejlődését a helyi hatóság jogszabályokkal igyekezett akadályozni. 1726-ban megtiltották számukra a kocsmatartást, a kereskedők nyáron csak reggel nyolc órától, télen egy órával később kezdhették árulni termékeiket a piacon, korlátozták a mészárosok, nehezítették a tímárok munkáját.¹¹ Az örmény kereskedők működése nem korlátozódott a Habsburg Birodalomra, Konstantinápolytól kezdve a velencei tartományokon keresztül Hamburgig tevékenykedtek és foglalkoztak posztóval, festékkel, borral, sóval, gabonával is. Amikor Mária Terézia 1767-ben gazdasági érdekből be akarta fogadni az erdélyi városokba azokat az örmény kereskedőket, akiknek vagyona elérte a hatezer forintot, szembetalálkozott a német polgárság ellenállásával. Samuel Bruckenthal, az Erdélyi Udvari Kancellária sűrű eminenciása és tényleges vezetője „a német vér tisztaságára”, és – mai kifejezéssel élve – a német identitás megőrzésére hivatkozva utasította el az újabb örmények befogadását, figyelmen kívül hagyva, hogy eme nacionalista ideológia szerint a Szebenben és Brassóban működő görög és román kerekedők is „veszélyeztetik” a németséget.

A hétéves háború során (1756–1763) az államkincstár teljesen kimerült. Ezért azoknak, akik jelentősebb adománnyal támogatták a hadviselést, Mária Terézia lehetővé tette a nemesség megszerzését. Így az 1760-as években 27 örmény család jutott magyar címeres nemességhez. Ők hamarosan elárverezett pusztákat vásároltak, a következő század elején pedig eladták az örmény helységekből levő házaikat, Pestre és a jelentősebb városokba költöztek. Ez a folyamat felgyorsította az asszimilációjukat. A reformkorban a gyergyószentmiklósi és csíkszépvízi kerekedő és tímár kolóniák még aktívan működtek, de Erzsébetváros elvesztette kereskedő jellegét. Szamosújvár fejlődése pedig a szabad királyi város rang ellenére megakadt. Az örmény diétai követek népüket a magyar nemzet részének vallották és egyre kevesebben voltak, akik nem tanultak meg magyarul. Összességében az örmények a magyar polgárságot erősítették.

II. József uralkodásának idején Szamosújvár jogi népessége 4459 főt, Erzsébetvárosé 3398 főt tett ki. 1850-ben az Erdélyben élő örmények száma 7687 fő volt, a lakosság 0,4%-át. Az 1857. évi népszámlálás – amely a nemzetiségi hovatartozásra nem kérdezett rá – adataiból az örmények számára vonatkozóan eltérő következtetést vontak le a szakemberek: 5908 és 8774 fő közé teszik. A vallási hovatartozásra adott válaszok szerint Erdélyben és a Partiumban 277 örmény keleti, és 5631 örmény katolikus vallású személyt regisztráltak.¹² 1880-ban már csak 3450 örmény anyanyelvű lakos élt Erdélyben, a későbbi népszámlálás-

¹⁰ Pál Judit: Az erdélyi örmények a betelepедéstől a beilleszkedésig. In: Kovács Bálint – Pál Emese (szerk.): *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. BTM – OSZK, Budapest, 2013. 9–16., 13–14.

¹¹ Garda Dezső: *Gyergyó a történelmi idő vonzásában*. INFOPRESS, Székelyudvarhely, 1992. 23. A különböző településeken működő örmény céhek általában királyi megerősítés nélkül működtek és ez lehetőséget adott a privilégiumokkal bíró erdélyi céheknek, hogy belekössenek működésükbe.

¹² Varga E. Árpád: Az 1857. évi erdélyi népszámlálás román nyelven. In: Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Tanulmányok*. Püski, Budapest, 1998. 343–353., 343–353.

ok pedig nem is regisztrálták önálló nemzetiségként őket.¹³ A 19. század elején még Szatmár megyében is önálló népelemként tartották számon az örményeket, akik Felsőbányán, Szatmárnémetiben és Szinérváralján éltek és kereskedelemmel foglalkoztak.¹⁴

Az örmény közösségekben a 18. században megindult a nyelvi magyarosodás, de – többek között az örmény iskoláknak köszönhetően – a két szabad királyi városban csak a 19. században következett be a nyelvváltás. Majd lezajlott a nyelvi identifikáció folyamata is és ezzel együtt a magyar nemzeti érzelmű örményekkel szemben megszűntek az előítéletek.

1848-ban a Magyarországon élő 12 ezer örmény nagy része, mintegy tízezer fő Erdélyben élt. Közülük négyezren Szamosújváron, kétezren Erzsébetvárosban. 1848–1849-ben az örmények a magyar szabadságharc támogatói voltak. 1848 nyarán Szamosújvár és Erzsébetváros jelentős összegeket adományozott a honvédsereg felállítására, később pedig kölcsönrel segítettek Bem seregét. A két városból mintegy háromszázan küzdöttek honvédeként. Az osztrákok nem feledkeztek meg a két városról: Szamosújvárra negyvenezer forint hadisarcot vettek ki, Erzsébetvárosban pedig kétszer is szabad rablásra kapott engedélyt a császári haderő.

Lukács Móricz Kossuth Lajos titkáráként került a kereskedelmi minisztériumba, ahol hamarosan helyettes államtitkár lett. Lukács György belügyi államtitkárként élte meg a világsíri fejezetét. Lukács Sándor győri kormánybiztosként működött, míg 1849 januárjában kinevezték az Országos Ruházati Bizottmány teljhatalmú biztosává. Gorove István a képviselőház jegyzőjeként olvasta fel az általa szerkesztett „Európa népeihez” címzett felhívást és ő fogalmazta meg a „Függetlenségi Nyilatkozat”-ot is. Kiss Ernő tábornok és Lázár Vilmos ezredes neve a vértanúk között ismert. A másik örmény származású tábornoknak, Czecz Jánosnak sikerült elmenekülnie és az argentin hadseregben kamatoztatta képességeit. Szobra ma is ott áll Buenos Airesben a Katonai Akadémia előtti téren. Lukács Dénes ezredes Aradon halálra ítélték, amit végül tizenhat év várfogságra változtattak. 1856 tavaszán amnesztiával szabadult a komáromi várbörtönből. Rajtuk kívül még félszáz örmény származású tiszt harcolt a magyar honvédségben. Ma már talán patetikusként tűnik, amit egy szamosújvári örmény polgár, Szentpéteri Imre 1849 júniusában írt Cserey Ignác ezredeshez, a nagyváradi és kolozsvári hadmegye parancsnokához. A levél írójának három fia, Szentpéteri Imre és Miklós honvéd századosok és Szentpéteri László honvéd hadnagy halt hősi halált: „Vagyonomat három fiam képezte. Örvendek, hogy mind a hármat a haza számára nevelhettem és büszkít a tudat, hogy mind a három vérét a hazáért ontotta. Segélyt nem kérek anyagi bajokkal küzdő hazámtól. Nincs ugyan sok vagyonom, de nemszegény az, kit Isten ily hazaszerető fiakkal áldott meg.”¹⁵

A kiegyezés utáni gazdasági fellendülés további örmény migrációt eredményezett a nagyvárosokba. Ők már magyar anyanyelvűnek és nemzetiségűnek vallották magukat, származásukra, őseikre a római katolikus valláson belüli örmény nyelvű szertartásaik emlékeztek. „Megmaradtak a patrícus veretű földbirtokosaik, papjaik, az üzletelő bérlők,

¹³ Köpeczi (főszerk.): *Erdély története*. 3. k. i. m. 1575. táblázata alapján. Az 1850. évi adat a Partiummal együtt.

¹⁴ Kávássy Sándor: Váraljai örmények a XVIII–XIX. század fordulóján. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1988. 4. sz. 24.

¹⁵ Bona Gábor: Örmények az 1848–1849-es magyar szabadságharcban. *Szovjet Irodalom*, 1986. 9. sz. 132–135.

vásárjáró sátoros örmények mint hagyományörzők”.¹⁶ Szamosújváron még ápolták a régi népszokásokat, de az örmények már magyarul beszéltek, tudományos folyóiratuk, az *Armenia* a nyolcvanas években már magyarul jelent meg.

Miután 1909. szeptember 29-én Szamosújváron megnyitották az Örmény Múzeumot, egy papi csoport úgy döntött, hogy a kultuszminiszternél ismét kezdeményezni fogja az örmény püspökség felállítását. „Emlékiratot”-ot szerkesztettek és szándékukról értesítették a bécsi mechitarista főapátot is, aki áldását adta a tervre. 1910. október 28-án egy örmény küldöttség felkereste Zichy János kultuszminisztert, aki Majláth Gusztáv erdélyi püspökkel való tárgyalást javasolt. A következő év január 14-én ez meg is történt, majd az örmények elküldték a püspöknek az „Emlékirat”-ot. Ebben azonban már nem a püspökség visszaállítását kérték, hanem egy örmény vikariátus felállítását. Ennek élén egy örmény segédpüspök állna, az erdélyi püspöknek alárendelve. Majláth 1912 októberében támogatta a tervet, mivel ezt a megoldást korábban ő maga is ajánlotta. A tárgyalásokról Zichy az országgyűlést is tájékoztatta 1912. december 13-án. Néhányan úgy gondolták, hogy a hajdúdorogi görög katolikus püspökség örmény helynökségeként kell az új szervezeti keretet kialakítani. Ezt a tervet azonban sem az örmények, sem a görög katolikusok nem támogatták. De a világháború és főként a trianoni békeszerződés minden elképzelést semmissé tett.

Az Oszmán Birodalomban II. Abdul-Hamid szultán 1894–1896 közötti örményellenes intézkedései és ezek véres következményei, az anatóliai tömegmészárlások, majd a hatalomra került ifjútörökök ultranacionalista csoportjának brutalitása – ami lehetővé tette a törökök számára az örmények kifosztását, gyakran lincselését – következtében kezdődött az örmények menekülése. Már az 1910-es években Magyarországra is érkeztek örmény menekültek.

Maga az örmény genocídium (*Metz Jeghern* – „nagy szerencsétlenség”), az örmények törökök által tervezett és szervezett meg- és legyilkolása különböző módszerekkel az 1890-es évektől a török függetlenségi háború lezárásáig tartott. Az 1915–1916. év eseményei jelentették a népirtás tetőzését. 1915. április 24-én kezdődött a hivatalosan kitelepítésnek nevezett akció, melynek első áldozatai a konstantinápolyi örmény értelmiségiek voltak. Ezt követően indult meg a teljes népesség deportálása a sivatagba. A néhány ellenálló csoportnak állít emléket Franz Werfel *A Musza Dagh negyven napja* című regénye. Az áldozatok számát a szakirodalom 300 ezer és másfél millió fő közé teszi a forrásoktól függően.

A genocídiumot túlélte örmények közül mintegy 400 ezren érkeztek Európába. Legnagyobb részüknek sikerült Franciaországba jutnia, de Görögországtól Németországig mindenhol megtalálhatók voltak. Magyarországon az általában Szamosújvárról, Erzsébetvárosból Budapestre települt, magyarul beszélő örmények körébe érkeztek az Anatóliából menekültek. Nagy részüknek csak tranzitország volt Magyarország, de azért többen itt telepedtek le. Gyorsan feltalálták magukat, szinte monopolizálták a magyar szőnyegipart. A legfrekvenciáltabb helyeken voltak a boltjaik, a Ferenciek terén, a Kárpátia étterem belső udvarában, a Váci utcában, az Irányi utcában, a Kossuth utcában, a Cukor utcában, a Régi posta utcában és az Eskü téren.

„A két világháború közötti Budapest mindennapjainak egyik meghatározó szereplője lett így az örmény szőnyeges, aki vállán a javításra váró szőnyeggel siet műhelyébe.

¹⁶ Köpeczi (főszerk.): *Erdély története*. 3. k. i. m. 1609.

A budapesti szőnyegipar és a kereskedelem az örmények számára megteremtették a szükséges egzisztenciális háttérrel az új élet és egy élénk társasági életet élő budapesti örmény közösség kialakítására.”¹⁷

A fővárosban letelepedett keleti örmények sorát az Agobian fivérek nyitották meg 1897-ben, akik hamarosan perzsaszőnyeg-kereskedőként váltak ismertté. A század elején még csupán 3-4 „szőnyeges” család telepedett meg, majd Törökországból érkeztek menekültek. Számuk 1922-ben 80-90 főt tett ki, akiknek a fele tovább vándorolt nyugat felé. A Budapesten maradtak között találunk orvost, nyelvtanárt, festőművészt és ügyvédet, de többségük szőnyegkereskedéssel, szőnyegszövésssel és javítással foglalkozott.¹⁸ 1919-ben a keleti örmények csoportja megalapította a Masis (Ararát) nevű egyesületet és Rsduni Hrant Szerkisz szerkesztésében kiadták a sajnálatos módon mindössze három számot megélt *Nor Tar* (Új Évszázad) című örmény nyelvű lapot, melyet a bécsi mechitaristáknál nyomtattak. Az újság örmény és magyar nyelven tudósította Magyarországi örményeit a hazai és a külföldi örmény diaszpóra életéről. Szerkesztője és szerzője Rsduni Hrant Szerkisz volt, aki külföldi folyóiratokban is publikált a magyarországi örménységéről.

A Budapesten élő örmények – elsősorban a trianoni békediktátum után a fővárosba menekültek – 1920. április 18-án létrehozták a Magyarországi Örmények Egyesületét (MÖE) és megkezdték az egyházközség szervezését. Az Erdélyből Budapestre menekültekkel együtt a fővárosban élő örmények számát 1800-2000 főre, a Magyarországon élőkét ennek kétszeresére becsülték.¹⁹ Az Ávedix Félix vezette egyesület előadásai sok érdeklődőt vonzottak és nemsokára a Masis is beolvadt a szervezetbe. A kiemelkedő kulturális programok közé tartozott az 1921. április 24-én a Pester Lloyd székházában tartott, irodalmi esttel kombinált hangverseny.

1921 decemberében kétmillió korona kezdőtőkével – amit négy év alatt dupláztak meg – megalakult az Örmény–Magyar Kereskedelmi Részvénytársaság, amely 1923-ban kétmillió korona ösztöndíjat biztosított azoknak a magyarországi örmény fiataloknak, akik tanulmányaikat a Velencei Mechitarista Kongregáció Moorat-Rafaelian Kollégiumában szeretnék volna folytatni.

„Eghia Hovhanessian örmény menekült visszaemlékezése szerint az Oszmán Birodalomból érkező örmény menekültek száma Budapesten 1922-ben 80-90 körül mozgott, míg 1934-ben az Erdélyből betelepülő örményekkel együtt a fővárosban hozzávetőleg kétezren, az ország teljes területén pedig ötezen éltek.”²⁰

A MÖE 1923 tavaszán azzal a kéréssel fordult tagjaihoz, hogy vegyenek részt az örmény szertartású katolikus egyházközség megszervezésében és május 14-én megkezdték a belépési nyilatkozat aláíratását. A felhívásban az alábbiakat írták:

¹⁷ Kránitz Péter Pál: *Az örmény népi társasági élet kialakulása Magyarországon*. <http://ujkor.hu/content/az-ormeny-nepirtas-menekultjei-magyarorszagon>, letöltés: 2015. június 10.

¹⁸ Hovhanessian Eghia: *Armenia népe*. Kalántai Ny., Gödöllő, 1934. 276.

¹⁹ Uo. 272., 275–276.

²⁰ Kránitz Péter Pál: Orosz és örmény menekültek és a menekültügy az I. világháborút követően Kelet-Európában, különös tekintettel Magyarországra. *Világtörténet*, 37. évf. (2015), 3. sz. 461-484.

„A magyar örménységnek ősei mindannyian az erdélyi örmény szertartású kath. egyházközségek valamelyikének hívei voltak. Az átköltözés és az örmény szertartású pap hiánya következtében előállott kényszerű helyzet folytán más szertartású (tehát latin v. görög) pap által való megkeresztelés azonban az illetők rítusában változást nem idézett elő, mert a rítust megváltoztatni – nagyon fontos okokból – csak a Pápa Ő Szentsége engedélyével lehet! Ilyen engedélyt pedig egy magyar örmény sem kért, tehát nem is kapott, s így az örmény rítushoz való tartozósága fönnáll!”²¹

1924-ben a velencei mechitaristák²² az egyházközség szervezőbizottsága kérésére Budapestre küldték a magyarul is tudó P. Tirojan Athanázt, aki a rend tulajdonában levő Ráday u. 11–13. alatti bérházban rendezett be kápolnát. Az egyházközségbe 290 család lépett be. Athanáz 1926-ban bekövetkezett váratlan halála után csak négy évvel küldtek új lelkeszt Velencéből, az elhunyt rendtag öccsét, P. Tirojan Hagopot. 1930 októberében az Andrássy út 52. szám alatti épületben nyílt meg az örmény katolikus kápolna.

Serédi hercegprímás 1932-ben engedélyezte a Budapesti Örmény Katolikus Egyházközség megalakulását, de Hagop 1933-ban bekövetkezett halála miatt ez meghiúsult. Új lelkeszt nem küldtek Velencéből, mert a budapesti örmény katolikusoknak csak töredéke csatlakozott az egyházközséghez. Többszöri kérésre végül a bécsi mechitaristák 1935-ben Budapestre küldték az erdélyi születésű, korábban Konstantinápolyban működő Pungutz Verthanesz Antalt. A következő évben megalakult a Világosító Szent Gergely Lelkészség és az Örmény Katolikus Egyházközség. A szabályzat szerint az egyházközség tagjának számított minden budapesti római katolikus, aki apai ágon örmény származású. Annak ellenére, hogy az egyházközségnek adózók száma 600 családot tett ki, az örmények jelentős

²¹ *A Magyarországi Örmények Egyesületének felhívása a belépési nyilatkozat kitöltésére.* 1923. május 14.

²² Manug (Mechitar) 1676. február 7-én született Kis-Ázsiában, Sivasban. Tizenöt éves korában szerzetes lett a Szent Kereszt-kolostorban, majd Erzerumban szerzett bővebb ismereteket a nyugati kultúráról. Ekkor fogalmazódott meg élete célja: az örményeket a nyugati civilizáció segítségével mélyebben megismertetni a vallási ismeretekkel. Ekkor vette fel a Mechitar („vigasztaló”) nevet. 1693-ban visszatért a Szent Kereszt-kolostorba, ahol aktívan tanulmányozta az örmény egyházatyákat. Három évvel később pappá szentelték. 1700-ban Konstantinápolyban egy örmény intézet felállításán fáradozott, de a törökök megakadályozták terve megvalósítását. Kis közösséget szervezett maga köré, amely felvette a „Szent Szűz bünbánatot prédikáló fogadott gyermekei” nevet, melynek négy örmény kezdőbetűjét a rend címerébe beírták. 1701-ben megalapította a Congregatio Antonianorum Benedictinorum Armeniorum elnevezésű szerzetesrendet. Morea szigetén, a Velencéhez tartozó Modon városában telepedtek le, ahol templomot és két házat építettek. Mechitar két követet küldött XI. Kelemen pápához, aki a bencés rend szabályait elfogadó rendet elismerte. A hivatalos megerősítésre 1712-ben került sor. Miután a törökök 1717-ben elfoglalták Moreát, a rend Velencébe menekült. A velencei tanács San Lazzaro szigetét adta örök időkre a szerzeteseknek. Az itt felépített kolostorban halt meg a rend alapítója 1749. április 16-án. 1773-ban a szerzetesek kisebb csoportja Bábik Adeoda vezetésével a rendi alkotmány megújításának szándékával elhagyta a szigetet és Triesztbe költözött. Ők ettől kezdve mechitaristának nevezték magukat. Mária Terézia 1775-ben kiváltságok adományozásával biztosította a mechitaristák harmonikus működését. Miután 1810-ben Napóleon elkobozta a rend vagyonát, Triesztből Bécsbe helyezték működésüket, ahol I. Ferenc jutányos áron eladta nekik a Szent Údalrich kapucinus kolostort és templomot. A velencei szerzeteseket a megsemmisüléstől az mentette meg, hogy a magyar származású rendfőnök, Ákoncz Kövér István a rendet tudományos akadémiává minősítette át. Így alakult ki a mechitarista rend két külön igazgatási központtal, Velencével és Béccsel.

része a latin szertartású egyházban maradt. Nem létesítettek házi kápolnát, a szentmiséket a Bazilika Szent Lipót-kápolnájában tartották. Az iroda Pungutz Antal lakásán működött a Báthori, majd a Vadász utcában.

1944 nyarán a németellenessége miatt bujkáló Pungutz atyát letartóztatták és a győri rabkórházba szállították. Helyette Kádár D. Antal, a Csíkszépvízről menekült szerzetes látta el a lelkészi teendőket.

A világháború befejezése után az elpusztult Vadász utcai lakás helyett a Teleki Pál utcában kapott helyet a lelkészség, ahol házikápolnát is berendeztek. Pungutz Antal 1946 nyarán bekövetkezett halála után Kádár atya lett a lelkész. Az új világi elnök, Gámentzy Béla a Semmelweis utca 9. szám alatt szerzett nagyobb helyet a lelkészségnek és a házikápolnának, melyet a Fogolykiváltó Boldogasszonyról neveztek el. Közben 1947-ben Mindszenty József bíboros egy dekrétummal *personalis* és *territorialis* hatáskörrel újjászervezte az örmény lelkészséget.

1970-ben Kádár Antal az Orlay utcában egy villát vásárolt meg és oda telepítette az egyházközséget és a lelkészséget. 1977-ben kezdtek hozzá az épület bővítéséhez, a templom építéséhez. (A beruházásokat a külföldön élő örmények támogatása tette lehetővé.) A kétemeletes villában a jereváni „Külföldi Országokkal való Kulturális Kapcsolatok és Barátság Örmény Társasága” segítségével a nyolcvanas években gyűjteményt hoztak létre a két nép történelmi és kulturális kapcsolatainak bemutatására.

A MÖE 1926 után már alig funkcionált, abbamaradtak az ismeretterjesztő előadások, kultúrestek, megszűntek a kiadványok. A harmincas években alakult meg az Örmény Kereskedelmi Részvénytársaság, amely ösztöndíjat biztosított magyarországi örmény fiataloknak, hogy a velencei örmény középiskolában tanulhassanak. Tizenhárom diák élt ezzel a lehetőséggel.

1946 júniusában megalakult az Örménybarát Egyesület, melynek alapszabálya már tükrözte a politikai változásokat. A célok között szerepelt a magyar közvélemény örménybaráttá formálása, a vitás szovjet–török kérdésekben az előbbieket melletti állásfoglalás. A paragrafusokból úgy tűnt, mintha Örményország valóban autonóm (tag)állam lenne, de azért egy-egy kitétel tükrözte a valóságot. Mint például, hogy az egyesület támogatja azokat a terveket, melyeket Örményország „névében a Szovjet Unió idegen államokkal szemben az örmény nép érdekében előterjeszt”. A szervezet kulturális, oktatási és gazdasági (piackutatás) feladatokat vállalt magára és kimondták, hogy „az egyesület működési köréből ki van zárva minden belpolitikai tevékenység. Külpolitikai tevékenység csak a lefektetett célok eléréséhez szükséges területen és mértékben lehetséges.”²³

1947-ben a szervezet már Magyarországi Örmény Egyesület néven működött, változatlanul Szovjet-Örményországot tartva anyaországnak. Az új alapszabály rögzítette, „az egyesület különös célul tűzte ki, hogy tagjait a befogadó Magyarország iránti fokozottabb szeretetre, működésén keresztül pedig Magyarország fokozottabb külföldi megbecsülésére vezesse”. Rzsduuni Szerkisz Petófi Sándor utcai lakásában kezdték meg működésüket, de hamarosan a Teleki Pál u. 8. szám alá költöztek, ahol a rendelkezésre álló két szobán az egyházközséggel kellett osztozniuk. 1949-ben a Közületeket Elhelyező Bizottság saját helyiséget jelölt ki számukra a Semmelweis u. 9. számú épületben.

²³ Az Örménybarát Egyesület alapszabálya. 1946. június 2.

1947-ben az egyesületnek be kellett nyújtania alapszabályát a Belügyminisztériumhoz jóváhagyás végett. A nem magyar állampolgárságú tagok külön adatlapot töltöttek ki, melyből kiderül, hogy ezek a menekültek elsősorban kereskedéssel foglalkoztak, a század tízes–húszas éveiben érkeztek Magyarországra, állampolgárságuk libanoni, egyiptomi vagy „örmény-hontalan”. A következő években a szervezet nem fejtett ki aktív tevékenységet, amit tükröz az 1950 elején tartott közgyűlésen elhangzott felszólítás, hogy ti. „az Egyesület ismét a legerőteljesebben kezdje meg működését”.²⁴ 34 tagú igazgató tanácsot választottak, akik közül 16-an alkották a szűkebb vezetést, a tisztkart. A vezetés hiába szeretett volna aktívabb kulturális tevékenységet kifejteni, állami támogatásban nem részesült. Az 1950. évi költségvetés 5000 Ft bevétellel (3600 Ft tagdíj, 1400 Ft büfé) és ugyanennyi kiadással számolt.

Júniusban a Népművelési Minisztériumba kérték az egyesület vezetőségét, hogy kulturális munkájukról tájékozódjanak.²⁵ Ezzel megkezdődött az a folyamat, melynek eredményeként szeptember 15-én az egyesület vezetősége „az idő rövidege miatt saját hatáskörében” kinyilvánította megszűnésüket. Az indoklás szerint nincs szükség önálló örmény egyesületre, mert a „népi demokrácia által életrehívott kultúregyesületek” lehetővé teszik, hogy az örmények ezek keretein belül dolgozzanak népi kultúrájuk fejlesztésén és előbbre vitelén.²⁶ Az október 8-án tartott rendkívüli közgyűlésen a Magyarországi Örmények Egyesülete kimondta feloszlását. A titkári beszámoló szerint az alapszabályban lefektetett célokat anyagi eszközök hiányában nem lehet megvalósítani, másrészt a tagok sem mutatnak kellő érdeklődést ezek iránt. A megszűnés mögött nem csak az állt, hogy a Rákosi-rezsim nem tűrt semmilyen alulról szerveződő civil kezdeményezést. Olyan népről volt szó, melynek ideológiai alapon, politikai akarat révén meg kellett szüntetni nemzeti identitását, hogy a lenini–sztálini elképzeléseknek megfelelően „szovjet”-té, internacionalistává váljanak. A korszak elvárásainak megfelelően az „önkéntes” megszűnéshez indokul szolgált a „nyomasztó múlt” és a „nagyszerű jövő” szembeállítás:

„De ha figyelembe vesszük azt, hogy egyesületünket a Horthy-rendszer alatt kellett létesítenünk azért, hogy sajátos örmény kultúránkat ápolhassuk, akkor ismét az egyesület feloszlására kell gondolnunk, mert hiszen a létrehozó okok ma már megszűntek. A Magyar Népköztársaság ugyanis saját maga által létrehívott szervezetek útján gondoskodik az idegen kultúrák ápolásáról. Semmi értelme annak, hogy külön örmény egyesületet tartsunk fent, akkor, amikor a M(agyar) Sz(ovjet) T(ársaság), a Kultúrkapcsolatok Intézete, a Gorkij Könyvtár révén örménységünket, ősi nemzetünk iránti érdeklődésünket sokkal jobban ápolhatjuk...”

A hozzászólások hangsúlyozták, hogy a nemzetiségi alapon történő szervezkedések demokráciaellenesek, mert faji és sovíniszta alapon állnak.²⁷

²⁴ *A Magyarországi Örmények Egyesülete 1950. február 4-én tartott évi rendes tisztújító közgyűlésének jegyzőkönyve.*

²⁵ NM 1066/Ált./6/1950/VI. Magyar Örmények Egyesülete működésének vizsgálata.

²⁶ *A Magyarországi Örmények Egyesülete igazgatótanácsának 1950. szeptember 15-én tartott ülése jegyzőkönyve.*

²⁷ *A Magyarországi Örmények Egyesületének jegyzőkönyve.* 1950. október 8.

A mintegy 300 tagot számláló Örménykatolikus Egyházközség keretében 1959 júniusáig működött Kulturális Bizottság.

Szalmási Pál kezdeményezésére – aki Jerevánban aspirantúrán vett rész – 1964-ben a Magyar–Szovjet Baráti Társaság (MSZBT) keretén belül kezdte meg működését az Örmény Klub. Az MSZBT korábban két alkalommal biztosított helyiséget az örményeknek, hogy bővítsék ismereteiket a „Szovjet Örmény Köztársaságról”. Az alapítás évében tíz rendezvényt terveztek, köztük négy élménybeszámolót: Anghi Csaba igazgatótól és az ELTE tanárától, Schütz Ödöntől egyet-egyet, Radó György írótól kettőt. Meg akartak emlékezni a köztársaság kikiáltásáról, a szabadság ünnepéről (*Vartanác*), a deportálásról és az örmény irodalomról. Jubileumi megemlékezést kívántak tartani az örmény festészetről és Csiky Gergelyről. Mint a szervezők írták, elsősorban nem anyagi támogatásra gondoltak „hanem az előadásoknak a Társaság szervezetén belül való, neve alatt történő megrendezését”.²⁸ A kérelem tükrözi, hogy az örmények két csoportra oszlanak. „Egyrészt a majd 300 évvel ezelőtt Erdélybe bevándoroltak utódaira, akik ugyan már elmagyarosodtak, de él bennük őseik nemzetének tisztelete; másrészt a Törökországból menekültekre, kik utódaikkal együtt örményeknek vallják magukat.” A hetvenes évek elején az MSZBT Örmény Klub vezetősége öt főből, egy-egy fizikusból, fordítóból, pedagógusból, főrevizorból és bördíszművesből állt.

1971-ben az MSZBT átszervezésével összefüggésben a klub gyakorlatilag megszűnt, de rövid időn belül sikerült újjászervezni. A Magyar Örmény Klub 1972 márciusától a Hazafias Népfront V. kerületi Bizottsága égisze alatt „önállóan”, majd rövid időn belül a Népek Barátsága Csoportja²⁹ keretében, a József nádor tér 12. számú ház I. emeletén folytatta működését. Igyekeztek havonta kulturális rendezvényt szervezni. Programjaik közül kiemelkedett az 1975. május 8-án, a törökországi örmény megszárlás 60. évfordulója alkalmából tartott megemlékezés, melyre a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat „fellegráiban”, a Kossuth Klubban került sor.³⁰ Összességében éveken keresztül alkalmi rendezvények tartása jellemezte az örmények működését.

A szervezettebb fellépést nehezítette az örmények közötti széthúzás, egy „ellenklub” működtetésére irányuló kísérlet. Vita folyt az „örmény” jelző használatának jogszerűségéről. Volt, aki azt vetette a HNF jellegéből adódóan társadalmi intézményként működő örmény klub szemére, hogy nincs egyénileg regisztrált tagsága; abban azonban mindenki egyetértett, hogy „gáncsoskodásban és nehézségekben nem szenvedünk hiányt”.³¹ Az örmények egy csoportja szerette volna létrehozni a hivatalosan bejegyzett Magyarországi Örmény Baráti Társaságot, amely tagsággal és vezetőséggel rendelkezik és működési szabályzat alapján folytatja tevékenységét. De volt, aki az egységesség érdekében egy funkcionáló asztaltársasággal is megelégedett volna.

²⁸ Korbuly János, Moldoványi Stefánia és tsai. levele az MSZBT országos főttitkárnak. A levél évszám nélküli, az alapítás évére tartalma alapján lehet következtetni.

²⁹ Egyes iratokban a Népek Barátsága Csoport, másokban a Népek Barátsága Klub elnevezés szerepel.

³⁰ Néhány év múlva, a magyar–török kapcsolatok javulása időszakától kezdve az MSZMP KB Agitprop. Osztálya ügyelt arra, hogy az örmény holokausztról ne essen szó. Pedig Werfel regénye, *A Musza Dagh negyven napja* megérdemelne, hogy kötelező olvasmány legyen a középiskolákban.

³¹ Hét örmény aláírásával 1972. szeptember 12-én keltezett levél alapján, melyben összefoglalják az elmúlt évek történéseit. (Címzettek a klub prominens személyei, nyolc fő.)

1987 végén a magyarországi örmények is megkezdték az önálló szervezkedést. Megalakult az ARMÉNIA Magyar–Örmény Baráti Kör, amely hivatalosan a Hazafias Népfront Országos Tanácsa felügyelete alatt tevékenykedett. A baráti kör vezetőségének sikerült elérnie, hogy a Szovjet Kultúra és Tudomány Házában működjön. Ez nem csak a rendezvények megtartásának lehetőségét jelentette, hanem biztosította az ARMÉNIA adminisztrációjának és propagandájának intézését. A baráti kör közgyűlése a működési szabályzatot 1987. november 30-án, a Hazafias Népfront Országos Tanácsa Titkársága egy héttel később fogadta el. Ez utóbbi révén vált lehetségessé a kör hivatalos bejegyzése, működésének legalizálása.

A rendszerváltás után sem alakult ki egyetértés a hazai örmény csoportok között. Ez azonban már egy új történet.

Irodalom

- Ávedik Félix: *A magyar-örménység múltja és történeti jelentősége*. Magyarországi Örmények Egyesületének kiadványa (MÖE), Budapest, 1921.
- Ávedik Félix – Alexa Ferenc: *Az örmény nép múltja és jelene*. MÖE, Budapest, 1922.
- Ávedik Lukács: *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*. Szamosújvár, 1896.
- Hovhannessian Eghia: *Armenia népe*, Gödöllő, 1934.
- Bagi Éva: *A magyarországi örmények és egyházuk*. In: Doncsev Toso – Szóke Lajos (szerk.): *A keleti kereszténység Magyarországon*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2007. 293–308.
- Bona Gábor: *Örmények az 1848–1849-es magyar szabadságharcban*. *Szovjet Irodalom*, 1986. 9. sz. 132–135.
- Garda Dezső: *Gyergyó a történelmi idők vonzásában*. Székelyudvarhely, 1992.
- Kávássy Sándor: *Váraljai örmények a XVIII–XIX. század fordulóján*. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1988. 4. sz.
- Korbuly Domokos: *Az örmény kérdés a magyar közvéleményben*. Budapest, 1942.
- Kránitz Péter Pál: *Az örmény népirtás menekültjei Magyarországon*. 2015.06.10.
<http://ujkor.hu/content/az-ormeny-nepirtas-menekultjei-magyarorszagon>
- Kránitz Pál Péter: *Orosz és örmény menekültek és a menekültügy az I. világháborút követően Kelet-Európában, különös tekintettel Magyarországra*. *Világtörténet*, 37. évf. (2015), 3. sz. 461–484.
- Kovács Bálint: „Hajakan spjurk.” Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében a 17–19. században. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Folyamatok és léhelyzetek – kisebbségek Romániában*. Nemezeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion, Kolozsvár, 2009. 21–40.
- Nagy Kornél: *Az erdélyi örmények katolizációja (1685-1715)*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2012.
- Nyarády R. Károly: *Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig*. Részlet a szerző *Erdély népesedéstörténete* c. kéziratos munkájából. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének történeti demográfiai füzetek. 3. sz. Budapest, 1987. 7–55.
<http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/emnyar.htm>: 42 p.

Pál Judit: Az erdélyi örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig. In: Kovács Bálint – Pál Emese (szerk.): *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. BTM – OSZK, Budapest, 2013. 9–16.

Szentpétery Imre: *Az Árpádházi-királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. 2. k. Budapest, 1943.; Borsa Iván: *Az Árpádházi-királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Budapest, 1961.

Szongott Kristóf: *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája 1700-1900*. 3. k. Szamosújvár, 1901.

Trócsányi Zsolt: Új etnikai kép, új uradalmi rendszer (1711–1770). In: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története*. 2. k. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.

Varga E. Árpád: Az 1857. évi erdélyi népszámlálás román nyelven. In: Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből*. Püski, Budapest, 1998. 343–353.

<http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/szocio/studcens/studcens.htm>